

ОГЛЯДИ

М.Ф.Котляр (Київ)

Рукописи не горять... Роздуми над книгою (Зимин А.А. Слово о полку Игоре́ве. – Санкт-Петербург, 2006. – 515 с.)

Відкриваючи цю чудову книгу, я думав над тим, якої форми надати заміткам про неї. Гадаю, що лише люди, у котрих не буває внутрішніх сумнівів, здатні писати рецензії на праці, що були створені так багато років тому, та ще й тоді, коли автора більше чверті століття немає серед живих... Тому вирішив просто передати мої враження від недавно опублікованої фундаментальної праці Олександра Олександровича Зиміна, тим більше, що мав щастя протягом багатьох років бути близько знайомим із ученим і мені довелося невільно доторкнутися до тієї негарної історії, яка розгорнулася навколо його доповіді в Пушкінському Домі 1963 р. і на «обговоренні» написаної ним книжки про «Слово о полку Игоре́вим» у травні 1964 р.

У вступі «До читача» В.Г.Зиміна відзначила, що поштовхом до написання книжки став вихід у світ 1962 р. збірника статей співробітників Пушкінського Дому «Слово о полку Игоре́ве – памятник XII века», що містив записнілу (за виразом О.О.Зиміна) полеміку з А.Мазоном, котрий стверджував у працях 1938–1944 рр., що «Слово» написано у XVIII ст. Зауважу, що ця колективна праця сьогодні неприємно вражає прямотою й безапеляційністю суджень, небажанням по суті розглядати контраргументи відомого французького славіста і викривальним характером усіх без винятку статей. О.О.Зимін надіслав Д.С.Лихачову листа із пропозицією вислухати його доповідь на засіданні сектора давньоруської літератури, який той очолював. Засідання відбулося 27 лютого 1963 р. у відсутність Лихачова (котрий перебував у лікарні) і викликало величезний і жагучий інтерес присутніх (понад 150 осіб, серед яких було багато молоді). Про доповідь незабаром дізнались фахівці Ленінграда, Москви й багатьох інших міст, у тому числі й Києва.

Доповідь О.О.Зиміна викликала неоднозначну реакцію. Як мені уявляється й нині, багато співробітників Пушкінського Дому, що продовжували розглядати «Слово» як своєрідний Коран, кожний рядок і кожна літера якого не можуть бути піддані сумніву – і повністю відповідають історичним та іншим реаліям 80-х рр. XII ст., – природно, не могли зрозуміти й тим більше сприйняти новаторську концепцію Зиміна. Адже «Слово о полку Игоре́вим» тоді звичайно залучалось більшістю істориків і філологів як історичне джерело нарівні з літописами й іншими автентичними пам'ятками давньоруської літератури кінця XII ст. Але багато вчених вузів і закладів Академії наук, не зв'язаних корпоративністю інтересів і показною відданістю начальству, сприйняли доповідь О.О.Зиміна з розумінням і оптимізмом, бо на той час наукові дослідження «Слова о полку Игоре́вим» давно вже зайшли у глухий кут. Інакше просто не могло й бути – домінування єдиного погляду на час і обставини створення «Слова», жорстка (а часом і жорстока) заборона інших думок, які одразу починали розглядатись як небезпечне інакомислення, позбавляли сенсу й надії продовження якої б там не було дослідницької праці в цьому напрямку.

Ці сенс і надію повернув науковому співтовариству Олександр Олександрович Зимін своєю блискучою й відважною книгою. Поза сумнівом, учений, котрому в той час було трохи більше сорока років, добре розумів, що цим вчинком він ставить хрест на своїй науковій кар'єрі. Адже на найближчих виборах до АН СРСР він був першим кандидатом серед істориків. Про це тоді згадували всі, у тому числі і його кривдники на сумно відомому засіданні у травні 1964 р., про що я чув від одного з них.

Академічне начальство (за спиною якого стояли партійні органи на чолі із секретарем ЦК КПРС Ільїчовим) вирішило під коріння підрубати кращу крамолу. Після повернення до Москви вченому довелося давати пояснення керівництву Інституту історії, з яким він не узгодив свою доповідь. Йому запропонували подати тези доповіді для публікації у «Вопросах истории», де їх би супроводжувала осуджувальна стаття академіка М.М.Тихомирова. Та О.О.Зимін від цього відмовився, бо видання тез перекрило б йому шлях подальших наукових студій, створення і публікації книжки. І все ж таки під тиском Ідеологічного відділу ЦК КПРС і дирекції Інституту йому довелося спішно написати працю про «Слово», яку видали на ротапринті Інституту історії накладом 101 прим. Це були три невеличких книжечки загальним обсягом 660 с.¹ У травні 1964 р. на закритому засіданні Відділення історії АН СРСР відбулося обговорення, якщо це можна так назвати, концепції О.О.Зиміна². Вона була офіційно розцінена як зазіхання на національні святині – ні більше ні менше!

На завершення свого вступу до книжки В.Г.Зиміна наводить слова її чоловіка і сратника з книги «Слово і діло», що досі, на жаль, залишається неопублікованою: «Виступ із переглядом традиційних поглядів на час створення «Слова о полку Ігоревім» був боротьбою за право вченого на свободу слова. Ішлося не про те, правий я чи ні, а про те, чи варто видавати «еретичну» книгу чи ні». О.О.Зимін наполягав на тому, що «свобода наукової думки є неодмінною умовою розвитку науки». Із цих авторських позицій, як я вважаю, слід розглядати твір Олександра Олександровича, написаний у першому варіанті більше сорока років тому.

Справді, ішлося не про ступінь правоти О.О.Зиміна, а про те, що його «еретична» книжка надала могутній поштовх новому вивченню «Слова о полку Ігоревім» і досі залишається стимулом до продовження досліджень все новими поколіннями вчених. Без цієї праці не було б багатьох творів Д.С.Лихачова і його співробітників, не будь її, навряд чи з'явилася б «Енциклопедія «Слова о полку Ігоревім»». Воістину, скептики просувають уперед науку!

Учасником засідання Відділення історії АН СРСР у травні 1964 р. був мій учитель Іван Георгійович Спаський, видатний історик, нумізмат і знавець давньоруської матеріальної культури. Він піддав сумніву нумізматичні реалії «Слова», зокрема, загадкове «руское злато», яким начебто дзвеніли готські діви, – адже добре відомо, що давньоруські золоті монети – златники – були карбовані близько 990 р. у поодиноких примірниках і до обігу взагалі не потрапили, тим паче не могли дожити до кінця XII ст.! Він і дав мені, своєму аспірантові, прочитати ці три книжечки праці О.О.Зиміна. Вони справили на мене величезне враження, незрівнянне ні з чим іншим. Читав день і ніч, робив виписки, а потім повернув учителеві. Він, згідно з наказом згори, віддав їх, куди належить, і, здавалось, творіння Олександра Олександровича кануло в Лету. Адже всі примірники «крамольної» книжки були спалені. Але сталося зовсім інше.

Під впливом праці О.О.Зиміна я, так само, як багато істориків і філологів, заходився вивчати історичні реалії й імена, згадані в «Слові о полку Ігоревім». І з'ясував, що далеко не всі вони відповідають тому, що можна прочитати про них у літописах. Протягом 1965–1968 рр. вийшли друком кілька моїх статей на цю тему, першу з яких я із трепетом надіслав Олександровичу. І одержав від нього мило й заохочувальну відповідь³. Він схвалив мою аргументацію думки, згідно з якою волинський князь Роман Мстиславич у 1187 чи 1188 рр. аж ніяк не міг здійснювати масштабні й переможні походи на половців, бо був скромним і малосильним волинським князем, а сталося це 1197 (1198), 1202 і 1204 рр., напередодні вступу Романа до Галича, а далі й сидіння на престолі створеного ним могутнього Галицько-Волинського князівства. Отже, слова про перемоги Романа над половцями потрапили до Слова пізніше 1187 чи 1188 р., коли воно, згідно із запевненнями «древників»⁴, було написане. Ці статті викликали зрозуміле незадоволення і навіть гнів деяких співробітників Відділу давньоруської літератури Пушкінського Дому. І все ж таки я зважився продовжити мої заняття «Словом о полку Ігоревім»...

Але повернімося до недавно опублікованої книжки О.О.Зиміна. Якнайкраще до долі цієї видатної праці підходить популярний у наш час афоризм М.О.Булгакова «Рукописи не горять!» Дійсно, подібно до Олени Сергіївни Булгакової, дружина і сподвижниця Олександра Олександровича Валентина Григорівна протягом більше чверті століття докладала зусиль до видання творіння свого передчасно померлого чоловіка, долаючи численні перешкоди на цьому шляху. Її турботи і труди увінчались успіхом: книжка, що вийшла у петербурзькому видавництві «Дмитрий Буланин», відзначається високим рівнем наукової і редакційної підготовки та поліграфії.

Не залишився у стороні від видання праці О.О.Зиміна О.В.Творогов, один із головних дослідників «Слова», котрий завжди і по цей день стояв і стоїть на позиції визнання його пам'яткою кінця XII ст. Із його боку було науковою мужністю підтримати видання «еретичної» книжки, що й понині, майже через півстоліття, викликає інтерес учених-славистів усього світу. У замітках «Про книжку О.О.Зиміна», уміщених у виданні, О.В.Творогов пише, що О.О.Зимін «за обґрунтованістю аргументації, обширністю використаного матеріалу і за майстерністю ведення наукової полеміки набагато переважає своїх однодумців... Продовжувати дослідження спірних питань походження Слова і тлумачення його тексту без врахування спостережень О.О.Зиміна – це значить затуляти очі на існування альтернативного погляду, залишати без обговорення ті слабкі місця в аргументації прихильників древності Слова, на які вказував О.О.Зимін» (с.5). О.В.Творогов справедливо вважає, що публікація цієї книжки є моральним обов'язком наукового співтовариства.

Передує текстові нещодавно виданої книги невеликий вступ автора, в якому він коротко виклав історію відкриття «Слова», що донині залишається неясною, його публікації й загадкового зникнення пам'ятки 1812 р. (за чутками, рукопис загинув у пожежі Москви того року). Усі ці обставини великою мірою сприяли скептикам, котрі почали сумніватися в автентичності «Слова» ще до його публікації 1800 р. У розпорядженні дослідників залишилися саме видання 1800 р. і копія рукописного тексту, виконана 1795 або 1796 р. для Катерини II. Обидва ці тексти хибують на великі погрішності, що їх звичайно пояснюють недосконалістю науки межі XVIII–XIX ст. і низькою кваліфікацією видавців. Але ж О.І.Мусіну-Пушкіну допомагав М.М.Бантиш-Каменський, відомий архівіст і археограф свого часу. Серед перших скептиків були найвидатніші вчені О.М.Бодянський, М.Т.Каченовський, О.І.Сенковський та ін., а також молодий дослідник К.Ф.Калайдович, котрий багато спілкувався з О.І.Мусінім-Пушкіним і даремно намагався з'ясувати обставини придбання ним рукопису «Слова».

Після короткого огляду думок істориків і філологів щодо часу й умов народження «Слова о полку Ігоревім» О.О.Зимін відзначив, що при дослідженні цього питання необхідно вирішити три головних завдання: 1. Чи був автор «Слова» сучасником походу Ігоря 1185 р. або чи брав відомості про нього із писемних джерел. Адже «древники» переконані в тому, що укладач «Слова» не залежав від літописних свідчень, але чи так це? 2. Слід також встановити, з якими джерелами «Слово» схоже текстологічно й жанрово, і по можливості визначити їх взаємний вплив. 3. Найважливішою датою ознакою цієї пам'ятки уявляється її мова. Уже першим читачам, а тим більше скептикам, вона здавалась дивною, вони знаходили у ній слова і вирази із сучасних їм української та польської мов. У відповідності із цими трьома завданнями й будується виклад у книжці про «Слово о полку Ігоревім» (с.11).

Як твердить О.В.Творогов, «особливо обґрунтованим є перший розділ книги «Коротка і Поширена редакції Задонщини», в якій автор урахував спостереження своїх однодумців, ... головне ж, розгорнув докладну полеміку із основними опонентами» (с.6). Оскільки «Слово о полку Ігоревім» перехрещується з кількома пам'ятками, час написання яких відомий (Радзивіллівський та Іпатіївський літописи, Задонщина та ін.), то у перших чотирьох розділах визначаються текстологічні взаємовідносини між «Словом» і пов'язаними із ним творами давньоруської літератури і фольклору, встановлюється, впливали вони на текст «Слова» чи ні. У третьому розділі розглянута можливість приналежності сучаснику подій 1185 р. розповіді про похід у «Слові».

У п'ятому розділі зроблена спроба вивчення мовного складу і «темних місць» «Слова о полку Ігоревім», яка надала авторові важливі на його погляд докази написання Ігоревої пісні набагато пізніше кінця XII ст. У шостому й сьомому розділах реконструюються біографія і творчий шлях першого власника «Слова» Івана (Іоіля) Биковського, а також розглянуто неясні обставини видання пам'ятки графом О.І.Мусінім-Пушкіним. В останньому, восьмому розділі, О.О.Зимін повістує про долі «Слова о полку Ігоревім» у науковій літературі XIX–XX ст. Учений додав до своєї праці власні реконструкції архетипів Короткої та Поширеної редакції «Задонщини» і «Слова о полку Ігоревім».

Далі докладно викладено докази О.О.Зиміна на користь його концепції пізнього (XVIII ст.) походження «Слова». Це робиться, по-перше, щоб предметно розкрити його погляди, і, по-друге, щоб відкинути накопичені за чотири з лишнім десятиліття легенди, викривлення й навіть інсинуації з приводу його праці. Головне ж, книжка ставить перед дослідниками «Слова» силу-силенну питань, на які «древники», на мій погляд, досі не дали задовільних відповідей. Далі міркування вченого розглядаються послідовно, за розділами його книги «Слово о полку Ігоревім».

Мені не хотілося б, щоб у читача створилося враження, ніби я повністю поділяю погляди О.О.Зиміна і, тим більше, намагаюсь нав'язати їх. Значення видатної книги Олександра Олександровича далеко виходить за межі простого питання: хто правий у багатолітній суперечці: «древники» чи скептики. Та це б і суттєво знизило рівень суперечки. Книжка пробуджує думку, спонукає тих і інших знову і знову звертатися до вивчення чудової пам'ятки руської літератури, отже, дає могутній імпульс творчій думці учених.

Олександр Олександрович надавав великого значення дослідженню «Задонщини», яку бачив у підвалинах «Слова о полку Ігоревім». Текстологічну близькість цих пам'яток відзначали до нього багато дослідників, однак майже всі вони пояснювали її тим, що «Слово» рішучим чином уплинуло на «Задонщину». Щоб розв'язати цю загадку, Олександр Олександрович спочатку скрупульозно дослідив саму «Задонщину», присвятивши перший розділ книжки Короткій і Поширеній редакції пам'ятки.

Аби з'ясувати стосунки «Слова» і «Задонщини», учений попередньо розглянув три основних питання: 1. Текстологічні відносини «Задонщини» з іншим твором про Куликовську битву – Казанням про Мамаєве бойовисько, із яким мають схожість обидві редакції «Задонщини». 2. Історію тексту самої «Задонщини», визначивши, яка із двох редакцій може вважатися первинною, а яка – вторинною. 3. Текстологічний зв'язок «Слова» із редакціями і списками «Задонщини», щоб з'ясувати збіг окремих читань «Слова» з різними текстами «Задонщини». О.О.Зимін встановив, що первинною була Коротка редакція, а Поширена виникла на її основі. Ця Коротка редакція з'явилася наприкінці XIV ст. як усна пам'ятка. Її автором був, очевидно, Софоній Рязанець, боярин рязанського князя Олега. Усну «Задонщину» записав Єфросин близько 70-х років XV ст. (с.91–94). Олександр Олександрович дійшов висновку, що джерелом «Слова о полку Ігоревім» була Поширена редакція «Задонщини» (с.103).

У другому розділі дослідник послідовно і предметно обґрунтовує власну думку щодо залежності «Слова о полку Ігоревім» від обох редакцій «Задонщини». Але цей висновок зможе вважатися остаточно доведеним, пише він, лише тоді, коли буде встановлено, що «ні одне із загальних місць «Слова» із «Задонщиною» за своїм контекстом не може бути визнане первинним для Ігоревої пісні й вторинним для твору про Куликовську битву» (с.104). Завдяки виконаному Олександром Олександровичем текстологічному дослідженню обох пам'яток (розглядалась насамперед Поширена редакція «Задонщини»), він встановив, що «Слово» використало «Задонщину», але не «Задонщина» – «Слово». Зрозуміла річ, цей висновок ученого може бути заперечений, та й заперечується «древниками», уже багато років. Хоча, як на мене, однозначного і конкретно-доказового розв'язання цієї проблеми в науковій літературі поки що не спостерігається.

Основну частину другого розділу складають текстологічні порівняння окремих фрагментів «Задонщини» і «Слова». О.О.Зимін віддає перевагу тим контекстам, що, на його думку, доводять вторинність «Слова о полку Ігоревім» щодо «Задонщини». Так, уже в зачині Ігоревої пісні її творець обіцяє писати «старыми словесы». Це викликало здивування Олександра Олександровича: адже, якщо погодитися із думкою, що «Слово» написано XII ст., то жодних таких «словес» тоді не могло бути, бо мова XI ст. суттєво не відрізнялася від мови XII ст. А от, якщо автор пам'ятки жив у набагато пізніші часи, то природно «одягав свій твір в архаїчні форми» (с.105). Старий Володимир, від часів якого починається розповідь у «Слові», всупереч обіцянці співця довести пісню до «нишнього Ігоря», лише згадується у тексті пам'ятки, але не діє в ній реально, тоді як у «Задонщині» Володимира двічі названо родоначальником усіх руських князів, тобто він виступає у своєму конкретному обличчі.

Л.В.Черепнін звернув увагу на те, що метою походу 1185 р., якщо вірити «Слову», було вигнання половців за Дон. У творі тринадцять разів говориться про бажання князя «испити шелоном Дон» і навіть про те, що битва сталася на річці Каялі, «у Дону великого». Але ж на Дону відбувалася Куликовська битва 1380 р. (відбита в Задонщині), а сутичка на Каялі розігралася в районі Дінця, далеко від течії Дона. «Перед нами, таким чином, – пише Олександр Олександрович, – ще одна неточність, яка сталася від перенесення географічних даних [із Задонщини] до Слова» (с.111).

О.О.Зимін вважав, що образ тура, котрий став у Задонщині «на боронь» і ототожнювався із князем Володимиром Серпуховським, просто сприйнятий автором «Слова» і прикладений до Всеволода. Учений думав, що так само мотив «чръленых щитов» навіяний співцеві «Слова» «Задонщиною» (с.120). Із цієї пам'ятки до «Слова», на його погляд, узято й віщий сон князя Святослава, хоча, за словами дослідника, «невеликі шматки «Задонщини» у ньому трансформовані до невпізнанності». І при тому «Слово» досягає більшої поетичної виразності (с.127). Далі він висловлює подив із приводу того, що Ярославна плаче лише по мужеві, хоча після невдалого для руських бойовища із половцями вона втратила й сина⁵. Пояснення цієї обставини прихильниками древності «Слова» не виглядають задовільними. Зате, як відзначає О.О.Зимін, у Задонщині дружини плачуть за загиблими мужами, жодних синів там немає. У цьому випадку автор «Слова», вважає вчений, буквально слідував за «Задонщиною» (с.132–133).

Підбиваючи підсумки студій у другому розділі, О.О.Зимін твердить, що Коротка редакція «Задонщини» відбилася у Поширеній, а та, у свою чергу, вплинула на «Слово». Учений відзначає, що автор «Слова» був «великим письменником». Він не механічно записував окремі фрагменти «Задонщини», а створював власну героїчну поему, в якій були творчо використані мотиви цієї воїнської повісті про Куликовську битву (с.180). Перед дослідниками «Слова о полку Ігоревім» тим самим ставиться завдання перевірити ці побудови О.О.Зиміна, не відкидаючи їх із порогу, як це робилося до недавнього часу.

У третьому розділі свого дослідження «Руські літописи і Слово о полку Ігоревім» О.О.Зимін прагне відповісти на важливе питання: чи у Слові відбилися живі враження сучасника, чи його фактична основа запозичена із писемних і усних джерел. Що ж до схожості Ігоревої пісні з літописом (на що неодноразово звертали увагу історики й філологи), то існують три можливості її пояснити: 1. або «Слово» було відоме упорядникам літописів; 2. або літопис вплинув на «Слово»; 3. або «Слово» й літопис написані незалежно одне від одного.

Про вплив Іпатіївського літопису (Київського ізвода XII ст.) на «Слово о полку Ігоревім» писали І.М.Жданов, О.О.Шахматов, М.Д.Присьолков, Л.В.Черепнін та багато інших авторитетних учених. Ця думка залишається поширеною в науковій літературі. Олександр Олександрович конкретно порівнює контексти цього літопису і «Слова» й доходить висновку, що «у Слові о полку Ігоревім збігається з Іпатіївським літописом не лише вся фактична основа оповіді про похід Ігоря 1185 р., а й його композиція (із несподіваними переходами від Ігоря до Святослава Київського, далі в Переяславль і, нарешті, знов до Ігоря)» (с.188). Учений виявив також текстологічну близькість розповідей у «Слові» й літописі. Це, на його погляд, просто виключає їх незалежне одне від одного походження. Це твердження О.О.Зиміна вимагає від дослідників «Слова» серйозної й тривалої джерелознавчої праці, щоб установити істину. Так само, як і його думка про вплив Кенігсберзького (Радзивіллівського) літопису на «Слово о полку Ігоревім» (с.223).

У третьому розділі Олександр Олександрович звертається і до теми історичної достовірності персонажів «Слова». Він вважає, що характеристики князів у «Слові» відрізняються від літописних, насамперед – Святослава Київського, Мстислава та ін. Не знаходять підтвердження в джерелах вирази «суды рядя до Дуная», «стреляешь султанов за землями» (обидва належать Ярославу Галицькому). Багато предметів озброєння, названих у «Слові» (мечі харалужні, ляцькі сулиці, латинські й литовські шоломи, «серебряное оружје» та ін.) взагалі не відомі джерелам XII–XIII ст., так само, як і співаючі (у польоті!) списи і поскепані (розбиті на друзки) шоломи. На погляд О.О.Зиміна, автор «Слова» не виявив докладного знання предметів озброєння (с.210–214).

Загальний висновок третього розділу: там, де «Слово» йде за літописом, воно загалом відтворює історичну картину X–XII ст. Але там, де відступає від літопису, автор допускає фактичні помилки й неточності (с.224).

Згідно з концепцією О.О.Зиміна, «Слово о полку Ігоревім» було написане у XVIII ст. й неминує мало увібрати в себе досягнення літератури попередніх часів. Про це йдеться у четвертому розділі «Слово о полку Ігоревім і літературна спадщина XI–XVII ст.» Учений спірався на праці попередників, котрі знаходили у «Слові» відгомони візантійської пам'ятки «Девгеново деяние», давньоруської – «Повісті про Акира Премудрого» та ін. Він убачав залежність приспівки Бояна у «Слові» («ни хитру ни горазду, ни птицю горазду суда Божия не минути») від одного з афоризмів пізнього (XVII ст.) списку Даниїла Заточника (с.225–228). Дослідник вважає, що Історія Іудейської війни Іосифа Флавія вплинула на «Слово» через Іпатіївський літопис. Напроти, він заперечує текстологічну близькість «Слова о полку Ігоревім» і «Слова про погибель Руської землі» (XIII ст.), оскільки паралелі між ними мають занадто загальний характер. Олександр Олександрович дивується повній відсутності ремінісценцій «Слова» в давньоруській писемності XII–XVII ст. тоді, як у самому «Слові» дослідники знаходять явні відгуки руських і перекладних творів Давньої Русі, починаючи з XII ст.

До кращих сторінок цього розділу належать ті, на яких учений розглядає і високо оцінює засоби художнього зображення у «Слові» (епітети, образи, ритміку), вважаючи їх глибоко народними і такими, що беруть коріння в російському, українському та білоруському фольклорі. Багато епітетів «Слова» є суто фольклорними. Відзначається оригінальність багатьох словосполучень у пам'ятці (бебрян рукав, босый волк, вещь персты, железные папорзи та ін.), які марно шукати в інших пам'ятках давньоруської літератури. Глибоко народними у своїй основі є й віщий сон Святослава і плач Ярославни (с.240–246). «Автор Слова використав усю сукупність своїх знань народної творчості, і лише в одному–двох випадках можна говорити про вплив конкретної пам'ятки народної творчості. Йдеться насамперед про билину про Волха Всеславича» (с.247).

О.О.Зимін вважає також, що ритмічний склад «Слова» (речитатив) може свідчити про його пізнє походження, бо, на його думку, перехід до речитативу в билинній творчості відбувається в середині XVIII ст. Мабуть, фольклористи зможуть обговорити і оцінити цю думку.

Великий читацький інтерес повинен викликати п'ятий розділ книжки «Особливості мови і «темні місця» «Слова о полку Ігоревім». У ній Олександр Олександрович ґрунтовно врахував праці філологів, котрі вивчали мову Ігоревої пісні, і відзначив, що, «на жаль, вивчення лексичного і граматичного складу «Слова» в цілому ще не завершено»

(с.256). Він докладно дослідив орієнталізм «Слова» (с.257–266) і зробив висновок, що самі по собі вони не можуть свідчити про древність пам'ятки, а деякі з них (наприклад, харалужний) дають підстави для її пізнього датування. Лексика «Слова о полку Ігоревім», як переконаний О.О.Зимін, допускає можливість використання автором словарного матеріалу «Задонщини» (с.269). Він піддає сумніву автентичність для XII ст. слів кожух, толковини та ін., словосполучень «суды рядя», «старые словеса» тощо. Усе це також не дає йому підстав відносити «Слово» до XII ст.

Звертаючись до розгляду «темних місць» «Слова», учений відзначає, що вони припадають на тексти, які не мають зв'язку із «Задонщиною». Його пояснення тих місць зводяться до такого: 1. помилки при переписуванні зі скорописного примірника пам'ятки (це пояснення мені уявляється найімовірнішим); 2. дефекти того списку «Задонщини», що лежав у основі «Слова»; 3. помилки самого автора «Слова» при використанні текстів літописів і Задонщини. Олександр Олександрович був упевнений, що всі ті «темні місця» (за винятком одного, явно зіпсованого, про «когана») піддаються поясненню й тлумаченню, і наводить власне їх розуміння (с.292–299).

Загальний висновок п'ятого розділу: «Вивчення мовних особливостей і «темних місць» «Слова о полку Ігоревім» не дає жодних твердих підстав на користь древності походження цієї пам'ятки» (с.301). Одним цей висновок видається надто категоричним, а то й неправильним, а інших спонукає знову повернутися до вивчення проблеми і відповіді на питання, поставлені О.О.Зимініним.

Шостий («В пошуках автора Слова о полку Ігоревім») і сьомий («О.І.Мусін-Пушкін і «Слово о полку Ігоревім») розділи Олександр Олександрович присвятив викладу власної концепції часу і обставин написання «Слова». У шостому розділі він обґрунтовує свою основну тезу: пам'ятка створена у другій половині XVIII ст. Оскільки, як переконаний учений, «Слово» написано з використанням літописів, то це могло статися не раніше 1767 р., коли були опубліковані Никонівський і Кенігсберзький (Радзивілівський) літописи. Звертаючись до самої особи автора «Слова», дослідник вважає, що ним могла бути людина, начитана в давньоруській літературі й наділена неабияким поетичним талантом. Його вибір упав на постать Іоіля (Івана) Биковського, котрий одержав добру освіту в Києво-Могилянській академії і був потім у ній викладачем латинської мови. У стінах Академії він провів час із 1741 по 1758 р. Там і прийняв постриг. Далі І.Биковський жив і викладав у Петербурзі. 1765 р. його призначили архімандритом Чернігівського Троїцького Іллїнського монастиря, де він провів наступних десять років. Потім указом Катерини II і розпорядженням Синоду І.Биковський був призначений архімандритом Спасо-Ярославського монастиря, там і спливли останні роки його життя. У 1786 р. його за старістю і хворобою звільнили на пенсію (с.307–326).

О.О.Зимін вважав, що «Слово о полку Ігоревім» було написано І.Биковським між 1770 і 1791 рр. Дослідник зовсім не думав, що воно було підробкою під старовину, він вважав його стилізацією, яких було чимало створено у світі якраз у другій половині XVIII ст. Учений згадує «Ілью Муромца» М.М.Карамзіна, «Россиаду» М.М.Хераскова, написану в ті ж роки, коли, на думку Олександра Олександровича, І.Биковський створив «Слово». Давньоруська тематика міцно увійшла до російської літератури XVIII ст. «Книжно-архаїчні тенденції Слова о полку Ігоревім повні вкладаються в річище розвитку російської літературної мови кінця XVIII ст.», пише О.О.Зимін, завершуючи сюжет про автора «Слова» (с.334).

Сьомий розділ «О.І.Мусін-Пушкін і «Слово о полку Ігоревім» відзначається детективним сюжетом і здатний оживити суперечки навколо знахідки і подальшої долі єдиного відомого науці рукопису «Слова о полку Ігоревім». Він починається енергійним та інтригуючим реченням: «Тепер нам залишається з'ясувати, яким чином «Слово» потрапило до О.І.Мусіна-Пушкіна і чому він видав його за пам'ятку XII ст.» (с.33). Адже, на думку О.О.Зиміна, саме О.І.Мусін-Пушкін представив поетичну стилізацію І.Биковського древнім твором невідомого автора. Олександр Олександрович справедливо відзначає, що досі і час і самі обставини знахідки рукопису «Слова» залишаються повністю нез'ясованими. Сам О.І.Мусін-Пушкін напускав туману і повідомляв відомості, що часом суперечили одні одним. Мабуть, він привласнив цей рукопис із монастирських книжок, які одержав, будучи обер-прокурором святішого Синоду. Можна однак довіряти О.І.Мусіну-Пушкіну в тому, що він одержав «Слово» від І.Биковського. Кілька сторінок розділу присвячено сумнівам О.О.Зиміна з приводу залежності від «Слова» знаменитої в науковій літературі приписки до псковського Апостола 1305 р. (яку «древники» вважають за доказ написання «Слова» перед тією датою).

Як відзначали попередники О.О.Зиміна (наприклад, О.О.Потебня), О.І.Мусін-Пушкін робив не завжди вдалі вставки до «Слова», редагував, і майже всюди невдало, цей

рукопис. Важливими є й міркування автора щодо Катерининської копії. Він думає, що думка видати твір І.Биковського за древній рукопис народилась у О.І.Мусіна-Пушкіна під впливом творів Оссіана, добре відомих у тогочасній Росії. Нарешті, залишились неясними обставини самого зникнення єдиного рукопису «Слова о полку Ігоревім». Поширена розповідь про те, ніби він загинув у пожежі Москви 1812 р., нічим не підтверджується. Не говорив цього і сам О.Мусін-Пушкін. Існує версія, що цей рукопис він віддав на час М.М.Карамзіну, у того він залишався якийсь час, а далі загубився. Але й така версія не має документального підтвердження.

Восьмий і останній розділ праці О.О.Зиміна «Доля Слова о полку Ігоревім у науковій літературі XIX–XX ст.» містить дослідження праць історичної та літературознавчої науки про цей твір, виконане з належними у таких випадках повнотою і об'єктивністю. При читанні цього розділу переконуюєшся в тому, що смілива і, на перший погляд, парадоксальна гіпотеза вченого щодо написання «Слова о полку Ігоревім» у XVIII ст. виявляється зовсім не виключною і навіть не першою в науковій літературі. Так, у 20-і рр. XX ст. цю думку висловив М.І.Успенський, котрий вважав автором «Слова» О.І.Мусіна-Пушкіна. Той, на його думку, скористався як джерелом літописами, «Задонщиною», «Казанням про Мамасєво побоїще», а також «Історією» В.М.Татищева. Французький славіст А.Мазон у кінці 1930-х рр. також визнав «Слово о полку Ігоревім» за твір XVIII ст. і бачив його автора в тому ж О.І.Мусіні-Пушкіні, а далі – у М.М.Бантши-Камєнському. Думку Мазона загалом поділили кілька зарубіжних лінгвістів й істориків літератури (про авторів, що жили тоді в СРСР, зі зрозумілих причин не доводиться й говорити). І якщо праці Успенського не справили помітного впливу на перебіг досліджень «Слова о полку Ігоревім», то труди Мазона, серйозні недоліки яких визнає О.О.Зимін, відіграли, на його погляд, помітну роль у пробудженні інтересу до різних аспектів вивчення Ігоревої пісні (с.423). Це саме можна сказати і про саму книгу Олександра Олександровича.

Думаю, що на завершення моїх роздумів про дослідження О.О.Зимінін «Слова о полку Ігоревім» варто коротко викласти власний погляд на проблему. Може, «Слово» дійсно виникло як давньоруський авторський твір і, можливо, не пізніше кінця XIII ст. Однак у цьому випадку воно повинно являти собою багаточасовий текст із численними пізнішими додатками, виправленнями і викривленнями⁶, чим можна пояснити надто велику для рукопису такого скромного розміру кількість «темних місць» і помилок. Деякі дослідники (напр., А.М.Робінсон) пояснювали це тим, що «Слово», будучи відразу записаним, далі тривалий час жило життям усного твору, його виконували на князівських з'їздах, бенкетах та інших публічних церемоніях.

Водночас, не можна без достатніх аргументів заперечувати і версію Олександра Олександровича щодо пізнього походження самої пам'ятки й особи її автора. На її користь свідчать відзначені дослідником численні невідповідності історичної основи «Слова» літописам, помилки в термінах, зокрема військових, «темні місця» твору, не спростована (на мою думку) залежність «Слова» від «Задонщини» і багато іншого.

Ще раз звернусь до слів О.В.Творогова про цю книжку: «О.О.Зиміну не можна закинути те, що будь-яка з проблем «словознавства», суттєва для вирішення питання про час і атрибуцію пам'ятки, обійдена його увагою. Його книга – найповніше зведення заперечень захисникам древності «Слова», і без відповіді на всі докази і сумніви О.О.Зиміна не можна, на мій погляд, далі безтрепетно роздумувати щодо часу створення пам'ятки» (с.7). А раз так, то написаний Олександром Олександровичем книжці про «Слово о полку Ігоревім» судилося довге життя. Дискусії ж, викликані її появою, особливо якщо вони вестимуться зовсім інакше, ніж це було в далекі 60-і–70-і рр., ще більше продовжать життя видатної праці видатного вченого, яка й сьогодні, через десятиліття після її створення, залишається притягальною і на подив сучасною.

¹ Зимин А.А. Слово о полку Игореве (Источники. Время создания. Автор). – Москва, 1963.

² Як пізніше коректно зауважить О.О.Зимін, «не підписана хроніка цього обговорення (Обсуждение одной концепции о времени создания «Слова о полку Игореве»), опублікована в журналі «Вопросы истории» (1064, №9, С.121–140), автори В.А.Кучкін і О.В.Творогов) не дає достатньо точного уявлення ні про характер обговорення, ні про аргументацію, що розвивалась окремими учасниками. Зокрема, використання цієї хроніки для уявлення про аргументацію автора, що розвивалась у його праці, і його заключне слово зовсім неприпустиме» (Зимин А.А. Слово о полку Игореве. – Санкт-Петербург, 2006. – С.12).

³ У цьому листі О.О.Зимін запропонував мені прочитати доопрацьований текст книжки, що обговорювалась у травні 1964 р. Я одержав поштою рукопис, в якому було близько тисячі сторінок, і був захоплений ним. Досі у мене зберігаються виписки з цієї праці.

⁴ Називаю так прихильників думки щодо написання «Слова» в кінці XII ст.

⁵ На цю химерність звертало увагу багато істориків і філологів, починаючи з Є.Є.Голубінського.

⁶ А.А.Залізник завважив з цього приводу: «Версія справжності СПІ (Слова о полку Игоревім. – М.К.), певна річ, не означає припущення того, що до моменту друкованої публікації (1800 р.) дійшов ні в чому не викривлений і ніким не підправлений первинний текст СПІ. Навпроти, це було б справжнім чудом» (Залізник А.А. Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – Москва, 2004. – С.6).

Г.Єфіменко (Київ)

Дедуктивний метод у дослідженні історії України (Марчук А.В. Украинское национальное движение: СССР. 1920–1930 годы: цели, методы, результаты / Российская акад. наук, Ин-т российской истории. – Москва: Наука, 2006. – 598 с.)

Незаперечною перевагою рецензованої книги є сам факт аналізу російським істориком проблем історії України 1920–1930-х рр. За невеликими винятками цей напрямок залишається поза увагою російської історіографії. Чимало фактів, які давно вже знайшли місце у підручниках з історії України, є справжньою новиною для російських дослідників міжвоєнного періоду. Тому насичена фактами праця А.Марчукова є важливим явищем російської історіографії. Автор добре опрацював джерельну базу, у книзі є чимало посилань на українські архіви. У цьому плані серед російських дослідників історії України 1920–1930-х рр. конкуренцію А.Марчукову може скласти лише О.Борисюнок, монографія якої теж побачила світ у 2006 р.¹

Утім, наукова цінність будь-якої праці визначається не лише джерельною базою. Багато залежить від методології дослідження, вміння історика віднайти і виділити основне, робити висновки, адекватні наведеним фактам. Загальний аналіз монографії спонукає до висновку, що основним у цьому дослідженні став дедуктивний метод. Це така форма умовиводу, за якої з одних тверджень, визнаних істинними, логічним шляхом вибудовується нове знання. Відтак для визнання здобутих висновків беззаперечними потрібні дві важливі умови: істинність загальних положень і логічне мислення. В аналізованій монографії судження і висновки прив'язані до певних тез, які вважаються аксіомами.

Істинними для автора монографії стали два твердження. Першим слід назвати тезу про тисячолітнє існування незмінного у своїй суті «русского мира»*, до якого належать «не только русские в современном понимании этого слова (или, по-старому, великороссы), но также белорусы и восточные украинцы»** (с.5). Проте в інших місцях книги «рускими» етнічними землями названо не лише «східну Україну», а й «населённую русинами австро-венгерскую Галицию»(с.73).

Другою незаперечною аксіомою для А.Марчукова стала великодержавність. Цей термін, як вважає автор, «наиболее точно отражает содержание всей русской истории именно как мировой сверхдержавы» (с.4).

Ідеї «общерусскости» та «історично зумовленого» великодержавництва для автора є не лише аксіомами, але й способом мислення, світобачення, навіть своєрідними методологічними засадами дослідження. Таке однолінійне мислення не спонукає до наукової дискусії.

На основі цих двох тез не можна вивести нові беззаперечні твердження. Відтак, здавалося б, немає сенсу аналізувати монографію російського історика. Однак А.Марчук не лише прив'язує свої судження до названих аксіом, а й проголошує свою прихильність до певних загальноприйнятих в історичній науці методологічних засад. Саме цей – історичний, а не ідеолого-пропагандистський аспект підштовхує до ретельного розгляду його монографії. Іншими словами, у цій статті увага звертатиметься на відповідність застосованих методів дослідження заявленим, а висновків – наведеним фактам. Формуючи наше завдання в категоріях дедуктивного методу, його можна назвати аналізом внутрішньої логіки викладу авторського тексту.

Автор послідовно перераховує популярні підходи до аналізу утворення націй – примордіалістський, модернізаційний та синергетичний (с.14–17). Він наголошує на критичному ставленні до першого з названих підходів і підкреслює свою прихильність до двох

* У даному випадку і надалі автор допису, посилаючись на думки російського історика, буде вживати ту термінологію, яку застосовує А.Марчук, без перекладу і в лапках.

** Тут і далі в дужках подаються сторінки з монографії А.Марчукова.